

Opponensi vélemény
Fazekas Csaba: *Prohászka Ottokár közszerepelései a Horthy-korszakban (1919–1927)*
című doktori értekezéséről

Előjáróban szeretném leszögezni, hogy Fazekas Csaba értekezése kifejezetten izgalmas, módszertanilag friss és hiánypótló munka a 20. századi magyar egyháztörténet és politikai eszmetörténet határterületén. Újszerűsége elsősorban abban rejlik, hogy a korábban ismert történeti tényeket egységes eszmetörténeti és átfogó elemzési keretbe foglalja, mentesen a kultuszépítéstől és a politikai démonizálásától. Ugyanakkor az értekezés bőven tartalmaz megvitatandó hangsúlyeltolódásokat és újszerű, vitára ingerlő szempontokat is.

1. Módszertani újdonságok és a forrásbázis. Az értekezés egyik legfontosabb módszertani újítása, hogy Prohászka a modern politikatudomány által használt „*public intellectual*” (közszereplő értelmiségi) kategóriájába helyezi. A szerző – meglehetősen hosszasan, ám meggyőzően – igazolja, hogy a püspök megfelelt a szerepkör minden ismérvének: egyházi pozíciója és teológiai tekintélye mellett egy belső motivációtól hajtott, független véleményformálóként lépett ki a világi nyilvánosságba, és a modernizáció korabeli vívmányait – a nyomtatott sajtót és a tömegrendezvényeket – tudatosan használta fel a közvélemény és a politikai elit orientálására.

A kutatás másik komoly hozadéka a forrásbázis példásan alapos feltárása. A szerző – elsősorban a korabeli sajtóra támaszkodva – összeállította Prohászka 1919 augusztusa és 1927 áprilisa közötti közszerepléseinek 587 eseményt (beszédet, interjút, cikket, protokolláris jelenléte) tartalmazó katalógusát (677–701. old.). Ez az adatbázis nemcsak azt teszi lehetővé, hogy pontosan rekonstruáljuk, *mit* mondott Prohászka, hanem az is, hogy *hol, mikor, milyen fórumon, kik előtt, milyen gyakorisággal és milyen témákban* szólalt meg. Mindezek alapján kirajzolódik közéleti szerepvállalásának tudatos szerkezete és stratégiája, amely néhány ismert szöveg elemzéséből nem lenne rekonstruálható. A közszereplések teljességre törekvő feltárása ezért nem pusztán példás alapkutatói teljesítmény, hanem a disszertáció egyik fontos módszertani eredménye is. Lehetővé teszi, hogy Prohászka közéleti szerepvállalása ne kiragadott idézetek, hanem teljes nyilvános működésének feltárható mintázatai alapján értelmezzük, felváltva a korábbi, sokszor impresszionisztikus vagy kiragadott idézetekre épülő értékeléseket. Megítélésem szerint a katalógus nem öncélú melléklet, hanem az értekezés legfontosabb kutatási eszköze: ennek segítségével tudja a szerző meggyőzően bemutatni Prohászka közszereplői stratégiáját, témaválasztásainak hangsúlyeltolódásait, politikai kapcsolatrendszerét és közéleti szerepfelfogásának változásait.

2. Prohászka helye a jobboldali radikalizmusban és a „hungarizmus” genezisében. Fazekas Csaba pontosan dokumentálja Prohászka eszmei útját a századforduló nyitott, polgári radikálisokkal is szót értő, „modernista” főpaptól az 1917–1918-as ultranacionalista fordulatig (különösen az *Elég volt-e* című cikke tükrében). A szerző gondosan elhatárolja Prohászka szóhasználatát az évtizedekkel későbbi, Szálasi-féle nyilas ideológiától. Tisztázza, hogy a hungarizmus a püspöknél még egy keresztény-nemzeti alapon megfogalmazott, keresztény etikai alapú, nemzetvédő és zsidóellenes politikai-eszmei programot jelentett a Horthy-rendszer és a konszolidáció keretein belül. (A Szálasi-féle hungarizmus viszont egy totális, faji alapon szerveződő, nyilas nemzetiszocialista ideológia, amely a teljes társadalmi és állami berendezkedés erőszakos átalakítását célozta, és faji kirekesztésre épült.)

Fazekas azt is pontosan dokumentálja, hogy Prohászka az 1920-as évek elején szoros kapcsolatot ápolt a szélsőjobboldali szervezetekkel, különösen az Ébredő Magyarok Egyesületével. A szerző szerint Prohászka csak addig ment el a radikálisok támogatásában, amíg az nem veszélyeztette a Horthy-rendszer és a Bethlen-féle konszolidáció stabilitását. Ez a beállítást azonban Prohászka egy nagyon tudatos, taktikus politikai „egyensúlyozóként” tünteti fel. Prohászka nem csupán

számításból vagy reálpolitikai taktikai megfontolásból hátrált meg a nyílt utcai erőszaktól, hanem teológiai és morális okok miatt. Mint katolikus főpásztor számára az állami rend, az intézményes egyház védelme és a keresztény etika alapelvei nem pusztán „politikai határokat” jelentettek, hanem összeegyeztethetetlenek voltak a szélsőjobb oldali csőcselék-erőszakkal és a faji determinizmussal.

3. Prohászka véleménye zsidóságról. A szerző elemzése egyértelműen szembemegy a Prohászka antiszemitizmusát relativizáló, apologetikus álláspontokkal (Barlay Ö. Szabolcs, Orvos Levente munkáival). Bizonyítja, hogy a püspök zsidóellenes megnyilatkozásai – és általában a jobboldali radikalizmusa – *nem kiragadott epizódok*, hanem a háború utolsó éveitől kezdve *rendszeres, központi elemei* voltak politikai programjának, így azok nem választhatók le az életmű többi, pozitívan értékelt eleméről (pl. a szociális érzékenységetől). Prohászka a zsidóságot olyan külön „fajként” írta le, amely beolvadás híján bomlasztó hatású a magyar nemzetestre, s a kérdés egyetlen megoldását a teljes asszimilációban és a megkeresztelkedésben látta. Nacionalizmusa kizárólag keresztény alapon volt elképzelhető, kirekesztve a zsidóságot a modern nemzeti egységből.

A püspök a hungarizmust a zsidóság „térfoglalásával” és „faji bomlasztásával” szembeni *nemzeti önvédelemként* határozta meg. Ahogy a történettudomány rámutat, a „nemzeti/keresztény önvédelem” hangoztatása a korabeli antiszemitizmus legelterjedtebb legitimációs stratégiája volt, amely a többségi jogkorlátozást és intézményes diszkriminációt pusztán „reakcióként” tüntette fel. Ez az önvédelmi retorika tette salonképpessé az antiszemitizmust az elitben, megágyazva a későbbi radikális jogfosztásoknak. A disszertáció meggyőzően érvel amellett, hogy ezen a – primer forrásokon alapuló – következtetéseket a Prohászka szerepét relativizáló értelmezések érdemben nem kérdőjelezik meg. Fazekas Csaba összességében határozottan elutasítja azt a megközelítést, amely Prohászka antiszemitizmusát elbagatellizálná: disszertációja egyértelművé teszi, hogy a zsidóságot érintő radikális retorika a püspök 1919 és 1927 közötti „*public intellectual*” működésének egyik legfontosabb hajtóereje és tartópillére volt.

A szerző arra is rávilágít, hogy Prohászka szociális programja az 1919 utáni korszakban elválaszthatatlanul összekapcsolódott az antiszemitizmussal és a kirekesztő intézkedésekkel. A püspök a zsidóság gazdasági és kulturális pozícióinak adminisztratív korlátozását – így az 1920-as numerus clausus törvényt is – a nyilvánosság előtt egyfajta jogos nemzeti önvédelemként és olyan „szociális” intézkedésként interpretálta, amely elengedhetetlen a keresztény magyar középosztály felemeléséhez, valamint egy új keresztény értelmiség megteremtéséhez.

Fazekas részletesen feltárta Prohászka szavainak politikai hatásait, ám – és ebben nemigen győzött meg – Prohászka nyilvános kirekesztő politikája és a magánnaplójában megjelenő háborúellenes, belső vívódásai közötti feszültséget elsősorban „kettős beszédmódként” vagy politikai taktikaként értékeli (44. old.). A magánreflexiók leértékelése a püspököt megfosztja valódi belső drámájától. Prohászka elsősorban teológus és egyházi vezető volt. Ha figyelmen kívül hagyjuk belső szorongásait, hite által vezérelt motivációit és egyéni mentális problémáit, akkor a kora válságaival küzdő, ellentmondásos ember helyett egy túlságosan egysíkú, hidegen kalkuláló politikai stratégiát kapunk. A teológiai-lélektani szempontok bevonása nem mentesítené Prohászkát a felelősség alól, de lényegesen árnyaltabbá tenné a róla alkotott történeti képet.

És itt említeném meg, hogy Fazekas Csaba és Mózes Gergely Prohászka zsidóellenességének gyökereiről és jellegéről folytatott szakmai vitája a magyar egyháztörténet-írás legpéldamutatóbb disputája, amely egy egymást megtermékenyítő párbeszéddé vált.

4. Az őszirózsás forradalom időszaka. Fazekas Csaba doktori értekezésének II.2. alfejezete – ezúttal is döntően Prohászka nyilvános cikkei, beszédei és körlevelei alapján – a székesfehérvári püspök 1918. november és 1919. március közötti politikai és egyházpolitikai szerepvállalását elemzi.

Rámutat arra, hogy Prohászka az őszi forradalom első napjaiban meglepő rugalmassággal és optimizmussal reagált az új politikai rendszerre. (Megjegyzem: Pehm József zalaegerszegi hittanár is sietett kifejezni lojalitását: a zalaegerszegi katolikus papok az elsők között voltak, akik 1918. november 8-án hűségnyilatkozatot intézték a helyi Nemzeti Tanácshoz.) Prohászka is lelkes hangvételű körlevelekben és nyilatkozatokban üdvözölte a független, demokratikus Magyarország megszületését, elismerte a Károlyi-kormány legitimitását, a köztársasági államformát. A történelemben váltakozó politikai rendszereket – következésképp a Károlyi-kormányt is – csupán „levethető ruhákhoz” hasonlította, vallva, hogy a kereszténység lényege bármely államformában megőrizhető. Egyedüli püspökként elvállalta a Fejér vármegyei Nemzeti Tanács tagságát, és aktívan bekapcsolódott a keresztényszociális erők szervezésébe. Közzserepléseiben határozottan óvott a szélsőségektől és az erőszaktól, védte a közrendet, miközben a demokratikus fordulat legfőbb eredményének a földbirtokreformot tekintette, támogatva a nagybirtokok felosztását és a parasztság földhöz juttatását. Fazekas mindezt Prohászka elvi progresszivitása bizonyítékeként értékeli. E megnyilvánulásokat valóban a polgári demokrácia iránti ideológiai nyitottságként, vagy inkább a kaotikus helyzetben alkalmazott pragmatikus válságkezelésként érdemes értelmezni? Nem kétlem, hogy Prohászka hitte az egyházi nagybirtokok felosztásának szükségszerűségét, azonban nem válaszolt arra az ellentmondásra, ami a birtokok felosztása és az egyházi vagyon célvagyon jellege között feszült, azaz hogy az egyházi vagyon hozama biztosította az egyházi intézményrendszer (iskolák, kórházak, szegényellátás, hitélet) működését. A püspöki kar többsége pont emiatt ellenezte a gyors földosztást, Prohászkát pedig nem is delegálták a kormánnyal tárgyaló egyházi földreform-bizottságba.

A forradalmi hónapok alatt Prohászka sajátos, különutas szerepet foglalt el a katolikus hierarchián belül. Míg a püspöki kar konzervatív többsége bizalmatlanul tekintett rá reformelképzeléseire, a Károlyi-rendszerhez való viszonya és az alsópapság radikálisabb mozgalma, a Papi Tanács felé mutatott nyitottsága miatt, addig az alsópapság és a hívők körében továbbra is hatalmas tekintélynek örvendett. A Papi Tanács 1919. januári kongresszusán személyesen is részt vett, ahol beszédével egyszerre próbálta leszerelni a túlzó radikalizmust és csatornázni a megújulási szándékot (67. skk. old.). A szerző – mind a püspöki karral való ellentétében, mind a katolikus autonómiáról vallott véleményében, mind a Papi Tanáccsal való párbeszédben – egy modernizáló, reformer szerepet tulajdonít Prohászkának. Tagadhatatlan, hogy Prohászka ezen álláspontjával és az autonómia gyors kikényszerítésére tett kísérleteivel ellentétbe került a püspöki kar konzervatív többségével. Véleményem szerint azonban (és ilyesmire a szerző is utal a 68. oldalon) Prohászka nyitottsága akár az alsópapság törekvései, akár a fakultatív hitoktatás felé nem elvi demokratikus közeledés volt, hanem a pásztori tekintély és az egyházi intézményrendszer elkeseredett mentési kísérlete egy széteső állami (és egyházi) struktúrában. A Papi Tanács fellépése a püspök kar szemében egyértelműen az egyházfegyelem felbomlásával fenyegetett, így Prohászka fellépése is elsősorban a mozgalom pacifikálására, nem pedig annak felkarolására irányult.

Szintén újszerű szempont a disszertációban Prohászka nyilvános megnyilvánulásainak taktikai átalakulása: míg 1918 tavaszán és 1919 augusztusa után közzserepléseinek központi eleme volt az antiszemitizmus, addig az első köztársaság hónapjaiban a zsidókérdés teljesen kiszorult a nyilvános beszédeiből, noha magánfeljegyzéseiben továbbra is megfogalmazott ilyen gondolatokat. Egyetértek a szerzővel: Prohászka antiszemitizmusa nem szűnt meg, csupán taktikai okokból nem ezt állította a nyilvános megjelenéseinek középpontjába.

1919 elejétől Prohászka viszonya gyökeresen megváltozott a Károlyi-rendszerrel. Egyre élesebben bírálta a szociáldemokratákat és a polgári radikálisokat, azzal vádolva őket, hogy vallásellenes szektáriánus politikát folytatnak, és hiányzik belőlük a valódi erkölcsi tartalom. Nyíltan támogatta a Károlyi József-féle ellenforradalmi kezdeményezést a Berinkey-kormánnyal szemben, az iskolai hitoktatás megszüntetésének tervei miatt pedig bonyolult egyházpolitikai kötélházi kényszerült.

Bár elvi alapon szembeszállt a baloldal egyházellenes intézkedéseivel, kompromisszumos javaslata – a fakultatív vallásoktatás elfogadása – kiváltotta mind a merev püspöktársak, mind a teljesen szekularizációpárti tanítók ellenállását, így a Tanácsköztársaság kikiáltásának küszöbére mind a kormányzattal, mind saját egyházi környezetével szembekerült.

5. Prohászka a Tanácsköztársaságban. A II.3. alfejezet Prohászka Tanácsköztársaság alatti tevékenységét elemzi. Igen érdekes és értékes a Tanácsköztársaság alatti „rejtett” Prohászka-kép feltárása. Fazekas bemutatja a püspök kényszerű alkalmazkodási stratégiáit, az úgynevezett „alámerülés és kibekkelés” politikáját, amellyel Prohászka a reális lehetőségekhez képest megpróbálta az egyházi struktúrákat átmenteni (például az elvett iskolai hitoktatás templomokba és egyházközségekbe való áthelyezésével).

Kiemelkedő újdonság Prohászka kiadatlanul maradt 1919-es nagybőjti körlevelének részletes vizsgálata. Ebben a szerző rávilágít, hogy a püspök a forradalom egyes szociális törekvéseit (mint a társadalmi egyenlőség vagy az államosítás) meglepő módon párhuzamba állította a keresztény tanításokkal, és kifejezetten óvott attól, hogy a forradalmat csupán a „pokol felbuggyanásának” tekintsék – noha későbbi közszerepléseiben már pontosan ezen utóbbi értelmezést képviselte. A disszertáció felhívja a figyelmet arra is, hogy a nyilvánosságtól elzárt püspök terjedelmes naplójegyzeteiben alapozta meg a diktatúra bukása utáni „keresztény-nemzeti” diskurzus elemeit: ekkor kristályosodott ki benne a hanyatlás-diagnózis, a szociáldemokrácia és a kommunizmus zsidósággal való összekapcsolása, valamint a „keresztény reneszánsz” programja. Ezen felül a források alapján a szerző rámutat Prohászka 1919 nyarára jellemző demokrácia-felfogására is, amikor a püspök még a kereszténydemokráciát tartotta az egyház számára a legmegfelelőbb, szabadságot biztosító közegnek, elutasítva a hatalommal való szoros egyházi összefonódást.

6. A numerus clausus. A szerző levéltári és forráskritikai alapon meggyőzően bizonyítja Prohászka kezdeményező szerepét az 1920-as *numerus clausus* törvény előkészítésében (III.1. alfejezet). A módosító indítvány formális előterjesztője ugyan Bernolák Nándor volt, szellemi és politikai értelemben elsősorban mégis Prohászka tekinthető a kezdeményező és átvívó főszervezőnek. Ugyancsak a kutatás újszerű megállapítása Prohászka belső dilemmáinak feltárása egy 1920. februári magánlevél alapján (86–87. old.), amelyben a püspök átmenetileg még elgondolkodott a zárt szám (numerus clausus) elvetésén egy „etikai alapú” – közelebbről nem kifejtett – megoldás javára, mielőtt végleg elkötelezte volna magát a törvényi szabályozás mellett. A szerző elemzi Prohászka szónoki és taktikai eszköztárát is: rámutat például, hogy az 1920. február 26-i nemzetgyűlési beszédében úgy érte el a hallgatóság antiszemita hangulatának fokozását, hogy a „zsidó” szót konkrétan egyszer sem mondta ki, csupán jól megtervezett körülírásokkal és képekkel hatott a hallgatóságra (87–88. old.). Különösen alapos a törvény sajtófogadtatásának aprólékos bemutatása, s hogy Prohászka később is a „zsidó áradattal” szembeni szükséges „zsilipnek” tartotta (119. old.).

7. Hasonlóan alapos és alátámasztott Prohászka Ottokár és a jobboldali radikalizmus kapcsolatának elemzése (III.2. alfejezet). Ezt a kényes témát a korábbi történeti feldolgozások nagyrészt szemérmesen kerülték, vagy azzal az apologetikus érveléssel igyekeztek menteni a püspököt, hogy ő még nem láthatta előre, miként torzulnak majd el halála (1927) után saját korának szélsőjobboldali mozgalmi. A szerző tartózkodik az utólagos spekulációktól, helyette szigorú forráskritikai elemzés alá veti a püspök életében aktívan működő Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) és Prohászka tényleges, dokumentálható kapcsolatát.

Lehet, hogy csak elkerülte a figyelmemet, de a hivatkozások között nem láttam a Budapest Főváros Levéltárában őrzött ÉME-anyag említését, bár a levéltári források között szerepelnek a Bp. Kir.

Ügyesszég iratai (nem az egyesület irataira gondolok, mert azok a főváros levéltárát ért háborús tűzvészben megsemmisültek, hanem a bírósági anyagokra).

Különösen figyelemre méltó annak bemutatása, miként rajzolódik ki a katolikus egyházi elit e jeles képviselőjének azon törekvése, hogy a keresztény értékekre alapozva újjáépítse az országot, miközben ezt szorosan összekapcsolta a kirekesztő, antiszemita retorikával (ami egyébként Ravasz László korabeli szónoklataiban is tetten érhető). A nemzet megmentését célzó felelősségvállalási szándék ebben az időszakban melegágyat biztosított a radikális, gyűlöletet szító szervezetek – amilyen az ÉME is volt – felemelkedéséhez, amelyektől az egyházi szereplők csak később, a szélsőségek felerősödésekor igyekeztek elhatárolódni.

Bár Prohászka elutasította a tettekből fakadó nyers fizikai erőszakot, a pogromokat és a kocsmai garázdaságokat, amelyeket az ÉME bizonyos radikális szárnyai vagy a különítményesek elkövettek, és a gyűlöletet mint nyers, kontrollálatlan indulatot keresztény erkölcsi alapon nem tartotta elfogadhatónak, 1927-ben bekövetkezett haláláig nem határolódott el saját antiszemita nézeteitől és retorikájától. Az általa „önvédelemnek” nevezett folyamatot – vagyis a zsidóság gazdasági, kulturális és társadalmi térnyerésének törvényi úton történő korlátozását – mindvégig jogosnak és szükségesnek tartotta.

8. Prohászka és a fajvédelem. A fajvédelemről írt alfejezetben a szerző pontról pontra összeveti a püspök megnyilvánulásait a korabeli legfontosabb fajvédelmi útmutató, a *Cselekedjünk!* és egyéb pamfletek tételes programjával (176–179. old.) és bizonyítja az eszmei átfedéseket. Beemeli a Roger Griffin-féle *clerical fascism* (klerikális fasizmus) elméletét (182. old.), amelyet eredetileg a Mussolinét támogató olasz katolikusokra vagy a tiso-i Szlovákiát támogató egyház szereplőkre dolgoztak ki. Fazekas maga is elismeri, hogy a fogalomnak „nincs igazán jó magyar fordítása”, és hogy ez a fasiszta címke nem húzható rá a Horthy-rendszerre és Prohászka (a Horthy-rendszer „nyilvánvalóan nem volt fasiszta”), ennek ellenére mégis megpróbálja Prohászka beleerőltetni ebbe a nemzetközi modellbe, ezért a fogalmat átnevezte „keresztény fajvédelem”-nek. Azzal, hogy a szerző egy nemzetközi, de ettől még leegyszerűsítő kategóriát húzott Prohászka gondolkodására, elhomályosította a hazai katolikus-konzervatív tradíció egyedi sajátosságait. Véleményem szerint ugyanis Prohászka gondolkodása nem a 20. századi modern fasizmusból gyökerezett, hanem a 19. századi magyar katolikus-konzervatív hagyományokból.

Fazekas Csaba felemás módon értelmezi Prohászka utolsó, kéziratban maradt (a püspök Összegyűjtött munkáiban csak halála után, 1929-ben megjelent), *Zsidó testvéreimhez* című, 1927-ben született írását (184–185. old.). A szerző megállapítja, hogy ebben Prohászka már az „Istent lélek s nem vér szerint kell imádni” elvét hirdette, és hogy elhatárolódott a faji-biológiai szemlélettől. Ez a szöveg azonban „kilóg” a disszertáció korábbi fő következtetéséből, miszerint Prohászka a radikális fajvédelem következetes kiszolgálója volt, hiszen a fajvédők által elutasított vallási asszimilációt (a kikeresztelkedést) javasolta megoldásként. Éppen ezért megérdemelte volna, hogy a szerző mélyebben kibontsa a püspök gondolkodásában rejlő, belső ellentmondást.

9. Prohászka Ottokár és a legitimizmus. A III.3. alfejezet Prohászka Ottokár és a legitimizmus kapcsolatáról szól. A közvélekedéssel szemben a szerző kimutatja, hogy Prohászka aktív, vezető szerepet vállalt a monarchista Magyar Királyság Pártjában, és többször tett legitimista megnyilatkozásokat. Ugyanakkor IV. Károly visszatérési kísérleteit „szerencsétlen és rosszul elsült” akciónak minősítette, ezután a királykérdés „kikapcsolása” mellett kötelezte el magát, mivel az a nemzeti egységet veszélyeztette. 1922 tavaszától (IV. Károly halála után) határozottan Horthy Miklós kormányzó rendszere mellett állt ki, de Fazekas Csaba részletesen felidézi a püspök ezutáni összes ingadozását és kikacsintását is a legitimizmus felé (208–210. old.).

10. Prohászka Ottokár és a turanizmus. A szerző külön alfejezetet (III.4.) szentelt a turanizmus és Prohászka kapcsolatának. Érdekes módon Fazekas Csaba e kérdésben nem a korábbi álláspontok radikális átértelmezésére törekedett, ehelyett meggyőzően igazolja, hogy Prohászka Ottokár nem volt turanista. Bár a püspök szellemi támogatást nyújtott az olyan fajvédő és nemzeti szervezeteknek, mint az ÉME, amelyekben a turanizmus mint faji és keleti mítosz erősen jelen volt, a turanizmust mégis veszedelmes pogány elhajlásnak tekintette, amelyet szellemileg semlegesíteni kellett. Fazekas Csaba aprólékosan és meggyőzően rajzolja fel Prohászka viszonyulását a turanizmushoz, amely az udvarias távolságtartástól a nyílt elhatárolódásig ívelt. Nem elvetette a nemzeti-keleti erőt (egyres turanista személyekkel és körökkel kapcsolatot is tartott), de határozottan hirdette, hogy a turáni vérnek és kultúrának kereszténnyé és európaivá kell válnia ahhoz, hogy a magyarság megmaradjon. A Hadúr-kultuszt elvetette, ami – ahogy arra Fazekas rámutatott – azért külön érdekes, mert kritikája burkoltan, de egyértelműen Horthy kormányzóra is vonatkozott.

11. Fazekas Csaba az értekezésében Prohászka Ottokár **szociális érzékenységét** és az abból fakadó reformgondolatokat nem önmagukban, hanem a püspök politikai-ideológiai programjába ágyazva, annak funkcionális részeként vizsgálja. A szerző elemzése alapján Prohászka szociális elkötelezettsége és a társadalmi igazságosság iránti igénye szorosan összekapcsolódott a nemzet fogalmával, amelyet elsősorban a „romlatlan” faluval és a parasztsággal azonosított. Fazekas Csaba ugyanakkor rámutat egy jelentős feszültségre és ellentmondásra a püspök retorikája és gyakorlati tevékenysége között: bár a szónoklatok szintjén a parasztság felemelését hirdette, a korszak legfontosabb gyakorlati szociális és agrárintézkedése, a Nagyatádi Szabó István-féle földreform megvalósításában Prohászka nem játszott meghatározó szerepet, és ebben a kérdésben inkább a püspök látványos „elhallgatása” figyelhető meg.

12. Külön kiemelendő Prohászka **irodalomkritikusi működésének** feltárása (III.6. alfejezet). A szerző rámutat, hogy a püspök mennyire pragmatikusan használta fel a szépirodalmat és az alkotókat a saját politikai és ideológiai céljaira. Ady Endrét a dekadencia, az erkölcsi hanyatlás és a nemzethalál szimbólumaként ítélte és utasította el, míg az 1923-as Petőfi-centenárium alkalmával Petőfit kizárólag a lángoló hazafiasság jelképeként mutatta be, annak ellenére, hogy magánemberként és teológusként nem kedvelte a költőt. Ennek ellenére a nyilvánosság előtt félretette személyes ellenszenvét, mert felismerte, hogy a magyar társadalom számára Petőfi nemzeti ikon. Ehelyett inkább „kisajátította” őt, és a saját keresztény-nemzeti narratívájának a szolgálatába állította.

13. A disszertáció IV. fejezete **kronológiai rendben** dolgozza fel Prohászka 1919. augusztus 1. utáni tevékenységét. Miután a megelőző közel 300 oldalon tematikus blokkokban már megismerhettük Prohászka, sőt a kortársak gondolkodását, így ennek a szerkesztési elvnek a követése már könnyen érthető és befogadható. Egy nagy egység az 1922. áprilisig, a parlamenti képviselőségig tartó periódus, majd újabb egység az 1922 utáni, évekre lebontott közszereplői tevékenység. A szerző nem egyszerűen felsorolta Prohászka nézeteit, hanem időrendben végigköveti, miként épült fel 1919 őszén a keresztény-nemzeti program. Így láthatóvá válik, milyen rétegekből állt össze Prohászka politikai gondolkodása, és meggyőzően igazolja, hogy annak az antiszemitizmus fontos és meghatározó eleme volt, de nem az egyetlen. A tanulmány azt mutatja be, hogy antiszemita nézetei egy szélesebb keresztény-nemzeti társadalompolitikai programba illeszkedtek, amely a keresztényszocializmust, a társadalmi reformokat, a politikai szervezkedést és az állam újjászervezését is magában foglalta.

A részletes elemzés legfontosabb történettudományi újdonsága nem abban áll, hogy minden kérdéssel teljesen új tényeket tárna fel (bár a számos történés számbavétele is nívó), hanem abban, hogy új szempontrendszerben, rendkívül széles forrásbázisra támaszkodva értelmezi a közéleti szerepvállalásokat, és több, a szakirodalomban régóta vitatott kérdésben árnyaltabb képet

ad. A már említetteken kívül idesorolom például Prohászkanak a fehérterrorhoz való viszonyának differenciált elemzését: a főpap többször és nyilvánosan elítélte az önbíráskodást, ugyanakkor nem ítélte el a konkrét erőszakos eseményeket. Antiszemita véleménye – miután országosan ismert, mértékadó személyiség volt – hozzájárulhatott ahhoz, hogy egyesek erkölcsi igazolást lássanak a megtorlásokban.

A disszertáció legfőbb és igen éles konklúziója ebben a fejezetben fogalmazódik meg: Prohászka mint gyakorlati politikus bizonytalan és következetlen volt (például a választójog kiterjesztésétől eljutott annak szűkítésének támogatásáig), de mint a teljes keresztény jobboldal szellemi „apostola” és rétor rendkívül sikeres közszereplőnek bizonyult, aki a Horthy-rendszer destabilizálása nélkül tudta fűteni a kormányzat szélsőjobboldali kritikáját (újfent az összegzésben, 711. old.).

Összegzés

Fazekas Csaba munkájában egy lenyűgöző, energikus és termékeny főpap képe rajzolódott ki, akinek látóköre a kor klasszikus társadalompolitikai kérdéseitől kezdve az erkölcsvédő intézkedéseken át a művészetpolitikáig terjedt. Nehéz párhuzamot vonni, mert Prohászka rendkívül egyedi jelensége a magyar egyháztörténetnek, egyszerre összpontosult benne a mély misztikus lelkiesség, a modern tudományokkal való párbeszéd, a hatalmas publicisztikai életmű és a radikális közéleti szerepvállalás. Érdekelne a szerző véleménye, szerinte kivel/kikkel állítható párhuzamba Prohászka életműve, azaz kivel/kikkel állítható egy sorba, ha egyfajta „szellemi vezérként” tekintünk rá?

Az én meglátásom szerint – bár jóval konzervatívabb és hagyományőrzőbb látásmódú volt – saját korából Mindszenty József lenne az egyik – különösen a zalaegerszegi plébánosi negyedszázada – párhuzam, annak ellenére, hogy belőle hiányzott Prohászka modern, filozófiai mélységű nyitottsága. Ha a történelmi távlatot kitágítjuk, akkor Prohászkát a 20. század Pázmány Pétereként is említhetnénk. Mindketten a magyar katolikus megújulás korszakos zsenijeinek voltak. Pázmány a barokk korban, Prohászka a polgári modernizáció korában rázta fel a lankadó katolicizmust. Mindketten zseniális stiliszták, a magyar nyelv mesterei, és monumentális írásos életművet hagytak maguk után, miközben az ország legbefolyásosabb politikai-közéleti szereplői voltak.

Az értekezés legjelentősebb eredményének azt tartom, amit véleményem legelején is említettem: hogy kiemelte Prohászka Ottokárt a hagyományos – sokszor apologetikus vagy éppen dogmatikus – egyháztörténeti keretből, és áthelyezte a modern politikatudomány eszköztárába. A „közszereplő értelmiségi” (*public intellectual*) modell alkalmazása alkalmasnak bizonyult arra, hogy feloldja a Prohászka-kutatás régi dilemmáját: nevezetesen azt, hogy miként egyeztethető össze a főpásztori hivatás a napi, sokszor meglehetősen nyers politizálással. Ez a megközelítés láttatni engedi a püspök önálló, öntörvényű motivációit és a modern tömegkommunikációs csatornák (sajtó, tömegrendezvények) tudatos használatát.

A szerző a korábbi, leegyszerűsítő kategóriák – mint a kizárólagos „fajvédő” vagy a pusztán „reagáló nemzetvédő” bélyege – helyett egy komplex, belső dilemmákkal terhelt, politikailag tudatosan cselekvő, összetett motivációjú közszereplőként mutatja be Prohászka Ottokárt. Kimutatja, hogy a püspök – bár nem írt olyan monografikus történetpolitikai alapműveket, mint Szekfű Gyula vagy Bangha Béla – publicisztikaiban és beszédeiben egy olyan történelemszemléletet képviselt, amely a modern kor folyamatait törvényszerű romlásként és hanyatlásként értelmezte.

A disszertáció ugyanakkor a politikai-ideológiai hatásmechanizmusokat olykor a teológiai, mentális és egyéni-lélektani tényezők rovására előtérbe helyezi. Bár a szerző meggyőzően bizonyítja Prohászka felelősségét a nyilvános diskurzus radikalizálódásában, a püspök gondolkodásának belső,

sokszor tragikus ellentmondásait a szigorúan politikatörténeti fókusz miatt helyenként háttérbe szorítja. Tehát elsősorban politikatörténészként tekint Prohászka, ezért tetteit és szavait politikai logika felől magyarázza, miközben kevésbé vonja be az elemzésbe, hogy Prohászka teológus, katolikus pap és egy vívódó ember is volt. Opponensként nem a szerző által rögzített tényeket cáfoltam, hanem olykor azok értelmezési kereteinek (hermeneutikájának) finomítására hívom fel a figyelmet.

A szerző imponáló forrásbázisra támaszkodva készítette el a művet, ami végeredményben egy igen nagy ívű elemzés. A kiegyensúlyozott, forráskritikai megközelítés a munka egyik fontos, ha nem a legfontosabb tudományos értéke. Prohászka közszerepléseinek lehető legteljesebb körét számba vette, rögzítette, elemezte. A bemutatott publikációs jegyzék, valamint a historiográfiai áttekintés alapján az értekezés több ponton is határozottan elmozdul a korábbi szakirodalom fókuszaitól, és vitába száll bizonyos elterjedt történetírói és emlékezetpolitikai állításokkal. Jelesül azzal szemlélettel, amely Prohászka közéleti beszédeit és cikkeit csupán a főpásztori „munkakörből” fakadó, vallásos-erkölcsi útmutatásként (például egyszerű prédikációként vagy pásztorlevélként) kezeli. Fazekas világossá teszi, hogy ezek a megnyilatkozások tudatos politikai akciók és ideológiai propaganda-eszközök voltak, amelyek a világi sajtó és a politikai elit orientálását szolgálták.

Stílusa mélyen elemző és mégis fogyasztható. Helyesírása kifogástalan. Az igen fasúlyos elemzések közé rengeteg egyedi, ismeretlen történetet beleszótt, például szinte vicces, hogy Prohászka a Magyar *Nemzeti* Királyság Pártja elnöki tisztségét is elfogadta, majd pár nap múlva lemondott, mondván, hogy azt összekeverte a Magyar Királyság Pártjával (196. old.).

Fazekas egy megosztó, szimbolikus történelmi alakról képes volt olyan szintetizáló rajzot adni, amely a jövőbeni Horthy-korszakos kutatások jelentős viszonyítási pontjává teszi ezt a monográfiát. Vitára bocsátását az MTA doktora cím elnyerése érdekében feltétlenül támogatom.

Budapest, 2026. augusztus 3.

Balogh Margit
az MTA doktora